

ЭВАЛЮЦЫЯ ПРАВОЎ ШЛЯХТЫ ЯК ФАКТАР СТАНАЎЛЕННЯ БЕЛАРУСКАЙ
ДЗЯРЖАЎНАСЦІ (КАНЕЦ XIV – ПАЧАТАК XVI ст.)

А.А. Дамараў, БДУ

З канца XIV ст. пачынаецца перыяд заканадаўчага афармлення правоў шляхецкага саслоўя, які паўплываў на дзяржаўны лад Вялікага княства Літоўскага. Станаўленне і ўмацаванне ВКЛ праходзіла ў цеснай сувязі з афармленнем правоў шляхты. Працэс гэты працягваўся не аднаго стагоддзя, і таму нельга пагадзіцца з М. К. Любаўскім, які сцвярджае, што саслоўе феадалаў Вялікага княства Літоўскага было створана адным актам – Гарадзельскім прывілеем 1413 г. [1, с. 74]. Для прызнання асобы шляхціцам першапачаткова не патрабавалася якіх-небудзь фармальных умоў увагуле, для гэтага трэба было несці ваенную павіннасць. Толькі з канца XIV ст. феадальнае саслоўе пачынае выдзяляцца з агульнай масы насельніцтва, авадоўвае правамі і вольнасцямі. Патлумачыць гэта можна тым, што стаў даступны вопыт польскай шляхты. Уніі адчынілі дзвері для пераймання традыцый і правоў. Першая дынастычная ўнія Вялікага княства Літоўскага Польшчай 1385 г. «стала першым крокам да набліжэння прававога статусу палітычнай эліты дзвюх дзяржаў» [2, с. 9]. Выканання ўсіх патрабаванняў служылі стан дабіваецца ў так званых земскіх прывілеях, альбо жалаваных шляхецкіх граматах, «созданных по образцу привилегии польской шляхты и имевших большое влияние на характер развития литовско-русского права» [3, с. 7]. Да гэтага часу польская шляхта ўжо мела асаблівыя правы і прывілеяваны статус у дзяржаве. Надаўшы такія ж правы князі Вялікага княства Ягайла хацеў зрабіць яе лаяльнай. Гэтай мэтай ён выдае першыя агульназемскія прывілеі.

У прывілеі Ягайла дараваў баярствам Вялікага княства Літоўскага шэраг вольнасцей. Па першае, «кожны рыцар альбо баярын... маюць і будуць мець поўную і ўсялякую мажлівасць уладаць, трымаць, карыстацца, прадаваць, абмяняць, дараваць, паводле сваёй волі і думкі, замкі, воласці, вёскі і дамы, усё чым уладараць і карыстаюцца...» [4, с. 210–211].

Жанчынам баярскага паходжання дазвалялася свабодна ўступаць у шлюб і свабодна распараджацца маёмасцю памёрлага мужа. Важным з'яўляецца звужэнне юрысдыкцыі вялікага князя над шляхтай. Яна вызвалялася ад усялякіх работ на карысць манарха акрамя пабудовы замкаў, калі «склікаецца ўся зямля літоўская» [4, с. 211]. Адзіным важным абавязкам землеўласнікаў стала ваенная служба за ўласны кошт.

Трэба заўважыць, што для атрымання правоў, гарантаваных прывілеем 1387 г., неабходна было выканаць адну ўмову – прыняць каталіцкую веру. Гэтым самым Ягайла выконваў абавязальнасць перад папай, які жадаў ліквідаваць розніцу ў рэлігіі і грамадскім ладзе паміж Польшчай і ВКЛ [3, с. 17].

Прывілеі 1387 г. стаў першапачаткам, фундаментам для далейшага развіцця шляхецкіх правоў, атрыманых у наступных прывілеях і Статутах.

Далейшыя спробы злучэння дзвюх суседніх дзяржаў і, адпаведна, Гарадзельская ўнія 1413 г. выклікалі выданне ад імя Ягайлы і Вітаўта аднаменнага прывілея. Гарадзельскі прывілеі быў выдадзены ў той час, калі яшчэ «не остыла католіцкая ревность короля Ягайло и польских панов, мечтавших об обращении литовцев в католическую веру, чтобы положить прочное начало для слияния Литвы с Польшей» [5, с. 4].

Паводле дакумента, паны, шляхта і баяры Вялікага княства Літоўскага, якія прымуць каталіцкую веру і атрымаюць гербы, могуць карыстацца ўсімі правамі і свабодамі згодна са звычаямі Каралеўства Польскага. Пацвярджалася іх права на свабоднае распараджэнне сваёй маёмасцю і атрыманне спадчыны. Гарантавалася права жанчын на валоданне маёмасцю. Новым стала не толькі права шляхты каталіцкага веравызнання на збіранне сходаў і соймаў, а права выбіраць караля і вялікага князя [4, с. 212–213].

Прывілеі 1413 г. ўстанавіў, што некаторыя не павінны дапускацца да дзяржаўных пасадаў. Гэта выклікала адхіленне ад ўлады мясцовых князёў, а на іх месца прыйшлі «второстепенные литовско-русские князья, но главным образом литовские бояре» [1, с. 49].

Адказваючы на пытанне, чаму феадалы Вялікага княства, большасць з якіх былі праваслаўныя, згадзіліся з абмежаваннем правоў некаталікоў, трэба мець на ўвазе, што згоду далі не ўсе «паны, шляхта і баяры», як пра гэта гаворыцца ў прывілеі, а толькі 47 чалавек, якіх ніхто не ўпаўнаважваў на вырашэнне гэтага пытання [4, с. 213]. У пацвярджэнне гэтага можна прывесці неаднаразовыя заявы прадстаўнікоў ВКЛ аб зняважлівых нормах, што ўтрымліваюцца ў Гарадзельскім прывілеі [6, с. 180].

Зразумела, што ўсталяваўшыміся пасля Гарадзельскай уніі парадкам не маглі быць задаволены шматлікія «русскія» князі і баяры Вялікага княства Літоўскага. Атрымлівалася, што яны як «схизматы» паводле новага закону не дапускаліся да вышэйшых пасадаў, да удзелу ў нарадах з вялікім князем. Праваслаўныя нават былі адхілены ад выбарання вялікага князя. Тым не менш, хутка стапа зразумела, што так доўга працягвацца не можа. Ахаладжэнне адносінаў Вітаўта з Ягайлам пасля няўдачай спробы першага стаць каралём і смерць у 1430 г. прывялі да сітуацыі, калі прыехаўшыя на каранацыю літоўцы і слухаць не пажадалі пра кандыдатуру Ягайлы на вялікакняжацкі пасада. Гэтым скарысталіся праваслаўныя князі і баяры, выставіўшы сваю кандыдатуру – Свідрыгайлу Альгердавіча. Літоўскія паны, не бачачы іншай альтэрнатывы Ягайлу, вымушаны былі падтрымаць кандыдатуру Свідрыгайлы.

Узвядзенне Свідрыгайлы на вялікакняжацкі пасада было, па словах М. К. Любаўскага, першым ударам па парадках, створаных Гарадзельскім прывілеем [7, с. 67]. Сапраўды, выбранне Свідрыгайлы адбылося не толькі без волі Ягайлы і палякаў, але і з удзелам праваслаўных, што не толькі не прадугледжвалася, але і строга выключалася Гарадзельскім прывілеем 1413 г.

Свідрыгайла і надалей абав'язваўся на праваслаўных князёў і баяраў, якіх ён увёў у склад Рады нараўне з католікамі. Праваслаўныя удзельнічалі і ў соймах пры вырашэнні важных дзяржаўных пытанняў, прызначаліся на пасады. Невыпадкова, што непрыняцце ўмоў Гарадзельскага прывілея прывяло да складвання змовы супраць вялікага князя. У ноч на 1 верасня 1432 г. ён падвергнуўся нападу змоўшчыкаў і вымушаны быў збегчы ў Полацк.

На пасаду вялікага князя быў узведзены Жыгімонт Кейстутавіч, які быў адным з удзельнікаў змовы. Аднак новы князь і палякі не адважыліся на аднаўленне парадкаў Гарадзельскай уніі. Праваслаўныя князі, баяры былі моцнай сілай, з якой трэба было лічыцца. Ягайла разумеў, што аднавіць унію Вялікага княства Літоўскага і Польшчы можна толькі пры ўмове заахвочвання ўсіх службых і радавітых людзей, незалежна ад веравызнання. Таму, адпраўляючы паслоў у ВКЛ, Ягайла вырашыў змяніць некаторыя артыкулы новай уніі. З гэтай мэтай 15 кастрычніка 1432 г. ад імя Ягайлы і Жыгімонта быў выдадзены прывілей, у якім праваслаўныя падданыя Вялікага княства Літоўскага ўраўноўваліся ў правах з католікамі [1, с. 75].

У дакуменце гаварылася, што ў той час, як католікі Вялікага княства Літоўскага былі надзелены прывілеямі і свабодамі, князі, баяры і шляхта праваслаўнай веры павінны былі пазбаўляцца права карыстання падараванымі свабодамі. Таму, жадаючы, каб у будучым паміж жыхарамі гэтых земляў не ўзніклі разлады і варожасць, якія падрывалі б сілы гэтых земляў і для таго, каб яны карысталіся роўнымі правамі і «захоўвалі адзінства зброі і жаданняў», больш энергічна і настойліва імкнуліся захаваць у цэласці гэтыя землі, каб падтрымлівалі іх веліч і сумесна дзейнічалі [8, с. 117].

З тэксту дакумента відаць, што ён фактычна пазбаўляў законнай сілы дыскрымінацыйныя нормы Гарадзельскага прывілея і сведчыў пра тое, што каталіцкая шляхта і духавенства ў інтарсах саслоўнай салідарнасці гатовыя былі крыху аслабіць палітыку аддалення некатоікаў у кіраванні дзяржавай. Даючы ацэнку прывілею 1432 г., можна сказаць, што ён ствараў менавіта прававыя асновы для згуртавання ўсяго саслоўя феадалаў у прывілеяванае саслоўе шляхты, аб'ядноўваючы яго па сацыяльнай аснове, незалежна ад веравызнання.

Нягледзячы на выданне прывілея 1432 г., у Жыгімонта Кейстутавіча заставалася вялікая апазіцыя на чале са Свідрыгайлам. У Вялікім княстве Літоўскім ішла феадальная вайна. Таму фактычнае дзеянне прывілея абмяжоўвалася тэрыторыяй, падкантрольнай Жыгімонту. Сам Ягайла вымушаны быў прыехаць у пачатку 1434 г. у ВКЛ, каб падтрымаць апошняга. Сам жа вялікі князь з мэтай большага прыцягнення на свой бок шляхты Літвы і Русі 6 мая ў Троках выдаў чарговы агульнадзяржаўны прывілей на розныя правы і вольнасці [1, с. 81]. У ім атрымалі далейшае развіццё прынцыпы саслоўнага, агульнадзяржаўнага права. Прывілеем 1434 г. пацвярджалася роўнасць правоў католікаў і праваслаўных, гарантавалася права валодання маёмасцю і перадача іх у спадчыну, сялянне і падданыя землеўласнікаў вызваліліся ад некаторых агульнадзяржаўных падаткаў, пацвярджалася права праваслаўных феадалаў карыстацца гербамі і іншымі знакамі шляхецтва; абавязвалася захаваць у сіле «усе граматы, прывілеі і міласці... на вечнасць» [4, с. 217]. Галоўнае новаўвядзенне гэтага акта было ў тым, што вялікі князь абавязваўся «не караць князёў і баяр паводле даноса або тайнага абвінавачвання з боку якога-небудзь чалавека, ці блэгой падазронасці... калі яны перш не яны будучы рэальна абвінавачаны ў публічным судзе...» ў адпаведнасці з законам [4, с. 217]. Надалей пераемнікі Жыгімонта Кейсту-

тавіна пацвярджалі гэтую гарантыю, якая «зрабілася першым асноўным законам, які знайшоў месца ў Літоўскім статуте» [1, с. 82].

Наступны вялікі князь, Казімір, таксама вымушаны быў выдаць агульназемскі прывілей, які яшчэ больш пашыраў правы шляхецкага саслоўя. Калі ў 1445 г. палякі абралі Казіміра каралем, складалася сітуацыя, што ў выпадку яго ад'езду ў Польшчу, прашуны вялікага князя атрымлівалі выдатную магчымасць заняць яго месца. Таму Казімір, каб зрабіць феадальных землеўласнікаў больш лаяльнымі, выдае 2 траўня 1447 г. новы прывілей, які меў вялікае значэнне для гісторыі Вялікага княства Літоўскага, бо, паводле П. А. Лойкі, прэтэндаваў на сваім змесце на першую канстытуцыю ВКЛ [2, с. 10].

У дакуменце ўжо не было падзелу на асоб каталіцкай і праваслаўнай веры, што стала новым у праве Вялікага княства [3, с. 18]. Акрамя пацвярджэння папярэдніх правоў і вольнасцей, Казімір гарантаваў новыя. Найперш, у артыкуле 5 змяшчалася норма аб праве феадалаў свабодна выезджаць за мяжу «для лепшаго шчасця набыцця, а або учинков рытерских», акрамя непрыяцельскіх земляў [8, с. 125]. Таксама вызначальнае значэнне мела тое, што пад юрысдыкцыю землеўласнікаў трапляла належае ім сельскае і гарадское насельніцтва. Пасля такога кроку вялікага князя, па словах М. К. Любаўскага, палова насельніцтва была перададзена пад уладу феадалаў [7, с. 78].

Працэс узмацнення панавання шляхецкага саслоўя над сялянамі атрымаў афармленне ў артыкуле 11, дзе ўказвалася, што ні манарх, ні яго намеснікі не павінны прымаць на дзяржаўныя і вялікакняжаскія землі прыватнаўласніцкіх сялян. Адначасова тое ж забаранялася і феадалам. Шляхта атрымала права судзіць сваіх падданных самастойна (арт. 12) [8, с. 127]. Пераход гэтай дзяржаўнай функцыі да землеўласнікаў садзейнічаў узмацненню «пазаканамічнага прымусу» [8, с. 167]. Сапраўды, у прывілеі 1447 г. закладваліся асновы юрыдычнага афармлення феадальнай залежнасці сялян.

Важнае значэнне мелі два апошнія артыкулы прывілея. У іх замацоўваюся прынцып тэрытарыяльнага адзінства дзяржавы, яе суверанітэт і адасобленасць ад іншых краін. Прывілей 1447 г. забараняў вялікаму князю раздаваць маёмасць і пасады іншаземцам. Гэтыя артыкулы былі накіраваны супраць пранікнення польскай шляхты ў Вялікае княства Літоўскае, што адлюстроўвала прэтэнзіі мясцовай шляхты на выключнае становішча ў дзяржаве.

Цікавую і слушную думку наконт прывілея 1447 г. выказаў М. К. Любаўскі. Насуперак перакананням, што шляхецкае права было запазычана з Польшчы, ён указвае на тое, што на агульнадзяржаўным узроўні юрысдыкцыю над сялянамі палякі атрымалі пазней, чым шляхта ВКЛ, а менавіта: у Нешаўскім статуте Казіміра 1454 г. і ў Петрыкаўскім статуте 1496 г. [1, с. 100]. Гэта пацвярджае тое, што права Вялікага княства не капіравала замежнае, а было выразнікам агульнаеўрапейскіх тэндэнцый у сферы феадальных адносін.

З прывілея 1447 г. пачынаецца паступовае абмежаванне правоў манарха на карысць усяго ваенна-служылага саслоўя. Калі раней вялікі князь раіўся толькі са знатнымі землеўласнікамі, то цяпер ён павінен быў пытацца згоды ўсіх шляхціцаў, чым «непомерно возвысил их значение в обществе» [1, с. 103].

Вызваленне ад «сярэбшчыны» ваенна-служылых землеўласнікаў і іх падданных стала рызыкаўным крокам Казіміра. Патрэба ў грошах прымушала яго і нашкодзіць на княжэцкім пасадзе звяртацца да соймаў. Шляхта, якая згаджалася на фінансаванне дзяржавы, у адказ стала патрабаваць новыя правы, законы і г. д. Прывілей Казіміра стаў, на думку М. Ясінскага, вынікам дагаворных пачаткаў паміж вялікім князем і шляхтай, «которая ко времени Казимира достигла значения господствующего сословия в государстве» [3, с. 19].

Абранне вялікім князем Аляксандра ў 1492 г. было адзначана выданнем новага прывілея. Паводле У. І. Пічэты ён, «не даў шляхце новых правоў за выключэннем артыкула пра неўзвышэнне людзей ніжэйшага стану над шляхтай» [9, с. 537]. З гэтым меркаваннем можна пагадзіцца, паколькі ў прывілеі 1492 г. у асноўным замацоўваліся ранейшыя правы шляхты. Новыя паўнамоцтвы атрымалі толькі вышэйшыя прадстаўнікі ваенна-служылага саслоўя, якія ўваходзілі ў склад Рады ВКЛ. Вялікі князь цяпер не меў права адмяняць або змяняць законы, пастановы і судовыя рашэнні, прынятыя разам з радай. Яе пастановы, прынятыя большасцю галасоў павінны былі выконвацца вялікім князем. У выпадку яго адсутнасці рада самастойна вырашала пытанні дзяржаўнага значэння [4, с. 219]. Прывілей 1492 г. з'явіўся важным крокам у заканадаўчым афармленні асноўных прынцыпаў дзяржаўнага права, меў характар феадальнай

канстытуцыі. Выключнае дзяржаўна-правое значэнне яму надавалі і сучаснікі, называючы яго «генеральным прывілеем» [6, с. 186].

Характар прывілея 1492 г. становіцца яшчэ больш выразным з тымі дапаўненнямі, якія былі зроблены ў гарадзенскім прывілеі 1506 г. Пасля смерці Аляксандра, перад ганаровым узвядзеннем Жыгімонта на вялікае княжанне паны-рада духоўныя і свецкія і ўсе падданыя Вялікага княства Літоўскага, якія прысутнічалі на сойме, прасілі новага манарха пра пацвярджэнне ўсіх правоў і вольнасцей, атрыманых іх продкамі ад яго папярэднікаў. Жыгімонт абяцаў выдаць гэтую просьбу і 18 кастрычніка даў пісьмовыя абавязальствы на гэты конт, а затым, ужо пасля ўступлення на пасаду 7 снежня 1506 г., знаходзячыся ў Гародні, выдаў прывілей на правы і вольнасці, замацаваўшы яго прысягай перад Святым Пісаннем [1, с. 150].

Прывілей пачынаўся агульнапрынятым для тых часоў уступам, але змест яго адрозніваецца ад іншых. Тут захоўваецца формула «боская міласція», але адначасова падкрэсліваецца, што абранне Жыгімонта адбылося са згоды і па жаданню духоўных і свецкіх феадалаў [4, с. 227]. Документ пацвярджаў асноўныя палажэнні Аляксандравага прывілея 1492. Новым стаў запіс пра права падданных падаваць скаргі на дзеянні адміністрацыі ВКЛ [4, с. 229]. Завершаўся прывілей 1506 г. абяцаннем захоўваць усе законы і раней выдадзеныя граматы ў поўнай сіле на вечныя часы.

Выданнем прывілея 1506 г. завяршыўся першы этап развіцця права Вялікага княства Літоўскага ў цэлым і шляхецкіх правоў, у прыватнасці. Наступныя прывілеі, выдадзеныя ў 1522, 1529, 1547, 1551 гг. толькі паўтараюць законнасць папярэдніх. Далейшае пашырэнне правоў шляхты праходзіла ў новых сацыяльна-эканамічных і палітычных умовах, звязаных з больш цеснай кансалідацыяй ваенна-служылага саслоўя ў закрытую прывілеяваную групу, а таксама з новым узроўнем яе палітычнай актыўнасці і як вынік – новай ступенню пашырэння правоў дадзенага стану.

Такім чынам, асобныя льготы, дадзеныя спачатку невялікаму колу асоб, пашыраюцца паступова ў сваім аб'ёме і робяцца набывкам усёй шляхты. Пацвярджэнне шляхецкіх правоў кожным новым вялікім князем становіцца нібыта абавязкам, прычым шляхта, разумеючы сваю значнасць як ваенная сіла, дабіваецца ўсё большых правоў, не абмяжоўваючыся ўжо адной гарантыяй асабістай і маёмаснай недатыкальнасці, але імкнучыся да атрымання правоў палітычных і ўплыву на справы дзяржавы. Са звычайных жагаваных шляхецкіх грамат або прывілеяў, выпрацоўваецца нешта нахалтат «канстытуцыйных хартый ці польскіх раста сопелта», што выдаваліся кожным новым вялікім князем пры ўступленні на пасаду [3, с. 20].

Так, на працягу канца XIV – пачатку XVI ст. шляхце Вялікага княства Літоўскага удаецца цалкам вылучыцца з грамадства, атрымаўшы правы і прывілеі. Яе ўплыў на дзяржаўнае жыццё паступова пачынае пераважаць, што ў выніку прывядзе да фактычна поўнага дамінавання вышэйшага саслоўя ў палітыцы, і стане адной з прычын аслаблення Вялікага княства Літоўскага, якое ў тым ліку і пад ціскам шляхты вымушана будзе ўвайсці ў склад Рэчы Паспалітай. Калі ў познім сярэднявеччы ў большасці еўрапейскіх краін паступова фарміраваліся абсалютныя манархіі, то ВКЛ пайшло па шляху пабудовы саслоўна-прадстаўнічага яе варыянту. У выніку слабасці цэнтральных дзяржаўных інстытутаў, закладзеная ў XIV–XV ст., прывядзе краіну ў наступныя стагоддзі да заняпаду і ліквідацыі.

Літаратура

1. Любавский, М. К. Литовско-русский сейм. Опыт из истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства / М. К. Любавский. – М.: Об-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1900. – 850 с.
2. Лойка, П. А. Шляхта белоруских земель у гомадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай другой паловы XVI – першай трэці XVII ст. / П. А. Лойка. – Мінск: БДУ, 2002. – 99 с.
3. Яоинский, М. Н. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства / М. Н. Яоинский. – Киев: Унив. тип., 1898. – 210 с.
4. История Беларуси в документах / под ред. У. Шчарбакова. – Минск, 1936. Т. 1. – 810 с.
5. Любавский, М. К. К вопросу об ограничении прав православных князей, панов и шляхты в Великом княжестве Литовском до Люблинской унии / М. К. Любавский. – М., 1909. – 17 с.
6. Юхо, Я. А. Крыніцы беларуска-літоўскага права / Я. А. Юхо – Мінск: «Беларусь», 1991. – 236 с.
7. Любавский, М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно / М. К. Любавский. – М.: Об-во истории и древностей рос., 1915. – 401 с.
8. Белоруссия в эпоху феодализма: Сборник документов и материалов, В 3-т. – Минск, 1959. Т. 1. – 312 с.
9. Пичета, В. И. Белоруссия и Литва XV–XVI вв. Исследования по истории социально-политического и культурного развития / В. И. Пичета. – М.: Из-во АН СССР, 1961. – 815 с.